

Koliński, Rafał

Chronologia okresu wczesnego brązu w zachodniej Anatolii

Studia i Materiały Archeologiczne 7, 5-36

1989

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Rafał Koliński

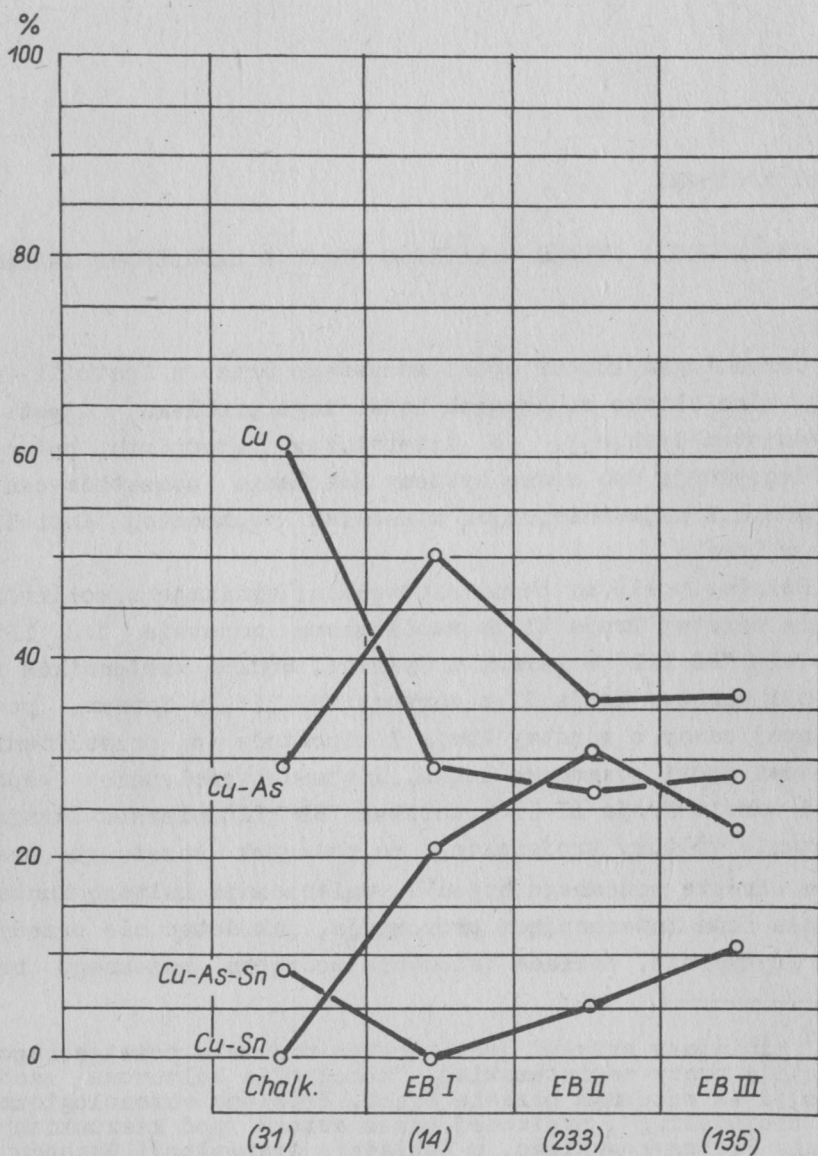
CHRONOLOGIA OKRESU WCZESNEGO BRĄZU W ZACHODNIEJ ANATOLII¹

Chronologia kultur epoki wczesnego brązu w Anatolii zachodniej, mimo blisko stuletnich badań tego problemu, jest wciąż przedmiotem dyskusji. W literaturze przedmiotu pełnoprawnie współegzystują dwa różne systemy datowania początków osadnictwa na jednym z najważniejszych stanowisk zachodniej Anatolii, to jest w Troi.

Różnice pomiędzy oboma datowaniami wynikają z możliwości uznania warstwy Troja II za współczesną warstwie "EB II" albo warstwie "EB III" w Tarsus w Cylicji. Według zwolenników identyfikacji warstwy Troja II z warstwą "EB II" w Tarsus, powstanie obronnej osady z warstwy Troja I odpowiada w przybliżeniu początkowi epoki wczesnego brązu. Natomiast zwolennicy współczesności warstw Troja II-IV z warstwą "EB III" w Tarsus datują okres powstania kultury trojańskiej² na początek wczesnego brązu 2, zaś w okresie wczesnego brązu 1 umieszczają kulturę Kumtepe Ib. Jeszcze inna interesująca propozycja, jak dotąd nie przedyskutowana krytycznie, zakłada datowanie początku wczesnego brązu 1

¹ Niniejszy artykuł jest skrótem rozdziału poświęconego chronologii z pracy magisterskiej "Monografia kulturowa zachodniej Anatolii we wczesnym okresie brązu. Problemy chronologiczne kultury trojańskiej", napisanej przez autora pod kierunkiem dr. Michała Pietrzykowskiego, w Zakładzie Archeologii Wschodu Starożytnego Instytutu Archeologii UW w 1985 roku. Dziękuję dr. Piotrowi Bielińskiemu za uważne przejrzenie rękopisu i krytyczne uwagi pod jego adresem.

² Terminem "kultura trojańska" oznaczam kulturę, której obecność stwierdzono pierwotnie w pierwszych pięciu warstwach Troi, a potem również na licznych stanowiskach zachodniej Anatolii. Termin ten jest szerszy niż zaproponowana przez Mellaarta nazwa "kultura Troi", obejmuje bowiem swym zasięgiem wydzielone przez Mellaarta kultury "Tracji tureckiej", "Yortan" i Wyżyny Tavşanlı Köprüören. Por. J. Mellaart, *Anatolia c. 4000-2300 B.C.*, Cambridge Ancient History, vol. I, ch. XVII, Cambridge 1962, s. 11-13.

Il.1. Użycie miedzi i jej stopów w Anatolii w okresie chalkolitu i wczesnego brązu. Liczby pod rubrykami oznaczają liczbę analizowanych próbek (za: P. de Jesus, The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia, Oxford 1980, graph 1)

		A1 Ia	A1 Ib	A1 IIa	A1 IIb	A1 III	A2 a	A2 b	A3 Ia	A3 Ib	A3 II	A4	A5	B1	B2	B3	B4	B5	B6	B7
I	wcz.	X												X	X	X				
	śr.	X							\	\				X	X	X				
	póź.	X					X	\	X	\				X	X	X				
II	A	X					\	X	X	X				X	X	X				
	B	X					\	X	X	X			\	X	X	X				
	C	X	\					X	\	X	\	X	X	X	X	X	X			
	D	X	X			\		\		X	X	X	X	X	X	X	X			X
	E	X	X							X	X	X	X	X	X	X	X			
	F	X	X			\		\		X	X	X	X	X	X	X	X			X
	G	X	X							X	X	X	X	X	X	X	X			X
III	wcz.		X	X					X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		
	śr.		X	X					X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		
	póź.		X	X					X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		
IV	A			X					X	X	X	X		X	X				X	
	B			X					X	X	X	X		X	X				X	
	C			X					X	X	X	X		X	X				X	
	D			X					X	X	X	X		X	X				X	
	E			X					X	X	X	X		X	X				X	
V	wcz.				X				X	X	X	X		X	X				X	
	śr.				X				X	X	X	X		X	X					
	póź.				X				X	X	X	X		X	X					
VI				X																

11.2. Okresy występowania poszczególnych gatunków ceramiki w Troi (za: Ch. Podzuweit, Trojanische Gefäßformen ..., Mainz 1979, Beil. 1)

A. Ceramika stołowa

- 1 - Ia szara i czarna, polerowana, lepiona ręcznie
- Ib szara i czarna, polerowana, toczona na kole
- IIa szara i czarna, lepiona ręcznie
- IIb szara i czarna, toczona na kole
- III szara, toczona na kole
- 2 - a "luster ware", odmiana czarna
- b "luster ware", odmiana czerwona
- 3 - Ia naczynia wczesnoegejskie typu "scored ware"
- Ib naczynia wczesnoegejskie typu "glazed ware"
- II lokalne naśladownictwa naczyń wczesnoegejskich
- 4 - "red coated ware"
- 5 - "plain ware"

B. Ceramika domowa

- 1 - polerowana
- 2 - niepolerowana (od pocz. Troi II "gritty ware")
- 3 - pitosy i prażenice
- 4 - "nubbly ware"
- 5 - "rough ware"
- 6 - naczynia z domieszką organiczną
- 7 - inne

umieszczając kulturę Kumtepe Ib. Jeszcze inna interesująca propozycja, jak dotąd nie przedyskutowana krytycznie, zakłada datowanie początku wczesnego brązu 1 wraz z początkiem osadnictwa w Troi, datowanie początku wczesnego brązu 2 na warstwę Troja IId oraz początku wczesnego brązu 3 na warstwy Troja IVc-d³. Wspomniane różnice znajdują odbicie w chronologii bezwzględnej warstw I-V w Troi. Publikowane daty początku osadnictwa w Troi zawierają się w przedziale między 3750 a 2200 lat p.n.e., daty zniszczenia warstwy Troja V między 2150 a 1700 p.n.e.⁴ Jak widzimy, różnice między skrajnymi datami wynoszą odpowiednio 1550 i 450 lat, co jest doskonałą ilustracją złożoności problemów chronologii bezwzględnej wczesnego brązu zachodniej Anatolii.

Zadaniem tego artykułu będzie przedyskutowanie wszystkich wspomnianych wyżej poglądów na chronologię wczesnego brązu zachodniej Anatolii w nadziei wskazania rozwiązań najbardziej prawdopodobnych i eliminacji propozycji niedostatecznie uargumentowanych.

Początek epoki wczesnego brązu

Znaleziska z najstarszej warstwy osadniczej w Troi dostarczyły bardzo niewielu materiałów nawiązujących do kultury materialnej sąsiednich terenów. Najczęstsze analogie odnoszą się do obszaru kultury egejskiej (chodzi tu głównie o Cyklady, ląd grecki, Macedonię i Tesalię), brak natomiast prawie całkowicie nawiązań do kultur centralnej Anatolii, a szczególnie do, dobrze datowanej nawiązaniem do północnej Syrii, Cylicji. Trudno zatem zdecydować, czy Troja I odpowiada czasowo warstwie "EB I", czy warstwie "EB II" w Tarsus.

³ Ch. Podzuweit, Trojanische Gefäßformen der Frühbronzezeit in Anatolien, der Ägais und angrenzenden Gebieten, Mainz 1979.

⁴ Od 2200 do 1700 p.n.e.: S. Hood, The Early Bronze Chronology of the Aegean with special Reference to Troy, Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg 1961, s. 395-399; R. J. Howel, The Origins of the Middle Helladic Culture, (w): R. A. Crossland, B. Kadish (eds.), Bronze Age Migrations in the Aegean, Princeton 1973, s. 73-106. Od 3750 do 2150 lat p.n.e.: J. Mellaart, Egyptian and Near Eastern Chronology: a Dilemma, Antiquity LIII (1979), s. 6-18.

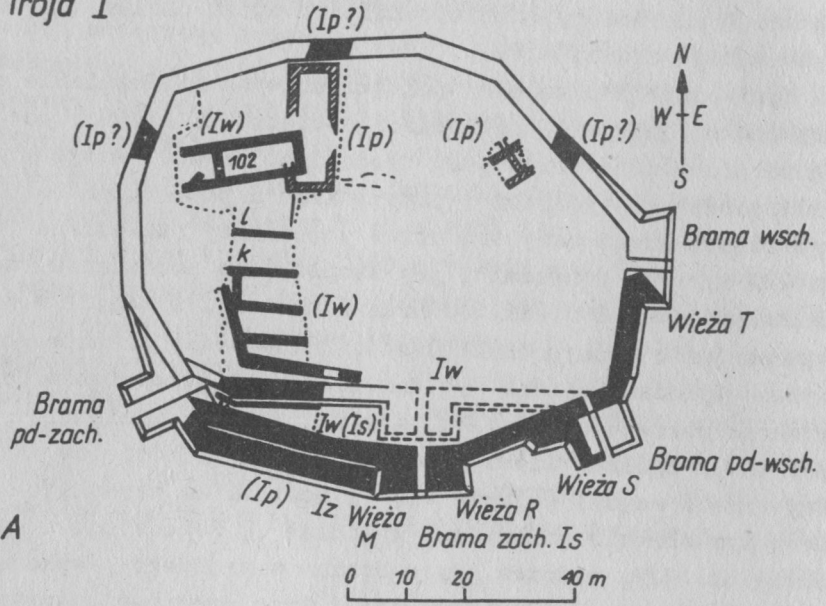
Niestety, na podstawie tylko i wyłącznie kultury materialnej wciąż nie możemy odróżnić kultury epoki chalkolitu od kultury wczesnego brązu.

Wynikające z nazw obu epok kulturowych rozróżnienie na kultury posługujące się narzędziami z miedzi i kultury posługujące się narzędziami z brązu jest zwodnicze. Przede wszystkim, w Anatolii miedź nie wychodzi z użycia wraz z początkiem epoki wczesnego brązu. Przez cały ten okres przedmioty miedziane stanowią ok. 28% wyrobów z miedzi i jej stopów (dla porównania w późnym chalkolicie ok. 61% (il.1). Brąz w Anatolii wystąpił w dwóch odmianach już w późnym chalkolicie. Z tzw. brązu arsenowego (miedź + arsen) wykonano niemal 1/3 analizowanych przedmiotów datowanych na okres późnego chalkolitu, a stop złożony z miedzi, arsenu i cyny to 13% ogólnej liczby analizowanych przedmiotów. Brąz właściwy (miedź + cyna) pojawia się z początkiem wczesnego brązu 1, ale w tym okresie przedmioty wykonane z tego stopu stanowią zaledwie ok. 22%, podczas gdy z brązu arsenowego wykonano 50% liczby analizowanych przedmiotów. Brąz arsenowy pozostaje najczęściej używanym stopem we wczesnym brązie 2 i 3 (odpowiednio 36% i 37% wyrobów). W tym okresie produkcja wyrobów z brązu właściwego i miedzi utrzymuje się na tym samym poziomie (ok. 28%), wzrasta natomiast częstotliwość występowania stopu miedzi, cyny i arsenu (do 12% we wczesnym brązie 3) - w wyniku być może ponownego przetapiania złomu brązowego. Jeżeli dodać jeszcze, że najstarszy zabytek z brązu właściwego znaleziony w Beyçesultan⁵ pochodzi z warstwy IX, datowanej na wczesny brąz 3, to widać jasno, że obecność lub nieobecność miedzi i jej stopów nie może być uważana za pewny wyróżnik epoki kulturowej. Być może stopy wykonane w epoce wczesnego brązu charakteryzuje mniejsza ilość zanieczyszczeń (ołowiu, cynku i niklu), ale dopóki nie będziemy dysponowali większą liczbą analiz dobrze datowanych przedmiotów z brązu, nie będziemy tego mogli stwierdzić z całą pewnością.

Analiza technik metalurgicznych również nie pozwala określić wyraźnej granicy między jedną a drugą epoką. Umiejętność wytopienia metalu z rudy, odlewania przedmiotów oraz sporządzania

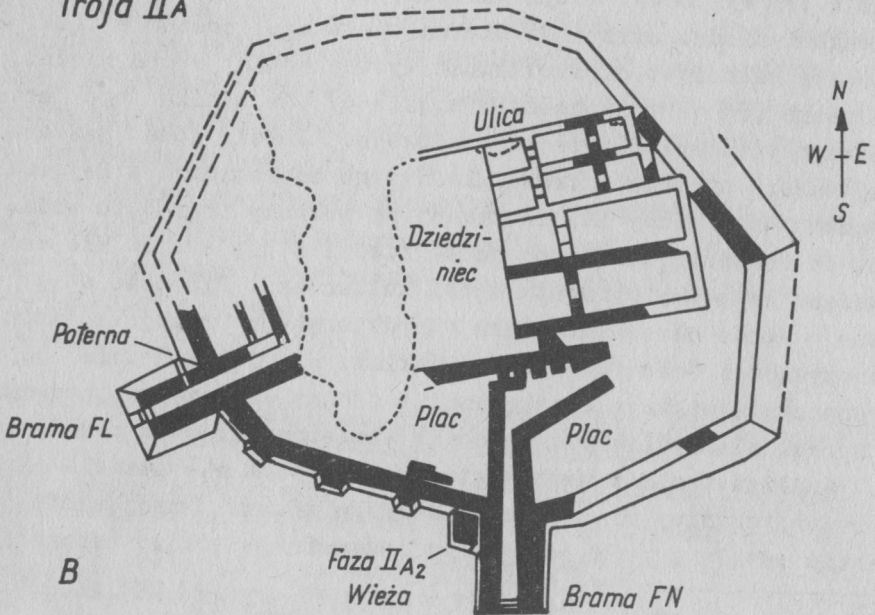
⁵ P. de Jesus, The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia, Oxford 1980, s.129.

Troja I

A

Troja IIA

B

Il.3. Zabudowa Troi. A - warstwa I; B - warstwa II a (za: J.Mellaart, Notes on Architectural Remains of Troy I and II, *Anatolian Studies* 9 (1959), 11.2,3)

niektórych stopów opanowano jeszcze w późnym chalkolicie⁶. Natomiast w okresie wczesnego brązu 2 posługiwano się już takimi technikami złotniczymi jak repoussé, filigran i pozłacanie wyrobów z innych metali, wyrabiano przedmioty z blachy metalowej, znano użycie nitów, wykonywano odlewy techniką na wosk tracony, wytapiano i oczyszczano srebro i złoto. Nie wiemy jednak, które z wymienionych technik stosowano już w okresie wczesnego brązu 1, a które dopiero we wczesnym brązie 2.

Na początku lat siedemdziesiątych C. Renfrew zaobserwował istnienie zmian w rolnictwie i hodowli kultur basenu Morza Egejskiego, które to zmiany, jego zdaniem, mogą być wyznacznikiem rozpoczęcia kolejnych okresów historycznych⁷. Na początek epoki chalkolitu przypadałoby ostateczne rozdzielenie gatunków zbóż, czego świadectwem są depozyty ziarna, składające się z nasion tylko jednej odmiany⁸. Prawdopodobnie na ten sam okres należy datować użycie pierwszych prymitywnych radeł⁹. Początek epoki wczesnego brązu charakteryzuje udomowienie oliwki i winorośli oraz spadek znaczenia hodowli kóz i owiec na korzyść nierogacizny¹⁰.

Rolnictwo zachodniej Anatolii znamy bardzo słabo, toteż trudno jest stwierdzić, czy zmiany podobne do zauważonych przez C. Renfrew w basenie Morza Egejskiego zachodzą również w Anatolii. Ewentualne porównania poziomu rozwoju rolnictwa utrudnia zasadnicza różnica między basenem Morza Egejskiego, gdzie podstawowymi uprawami są pszenica i jęczmień, a Anatolią, gdzie uprawiano przede wszystkim pszenicę. Do czasu opublikowania nowych analiz ilościowych i jakościowych szczątków roślinnych z zachodniej Anatolii, nie będziemy mieli podstaw do jakichkolwiek uogólnień. Natomiast opublikowane ostatnio wyniki analiz kości zwierzęcych,

⁶ Poświadczają to znaleziska szlaki w warstwie III w Sitagroi (C. Renfrew, The Emergence of Civilization, London 1972, s. 311) oraz trzech przedmiotów z brązu arsenowego w warstwie XXXIV w Beycesultan (jeden z nich odlano) (S. Lloyd, J. Mellaart Beycesultan I, London 1962, s. 280-285).

⁷ C. Renfrew, op. cit., s. 274-276.

⁸ Idem, s. 281-287.

⁹ R. Treuil, Le néolithique et le bronze ancien égéens, Paris 1983, s. 152-154.

¹⁰ C. Renfrew, op. cit., s. 279.

znalezionych na stanowisku Emborio na Chios, potwierdzają spostrzeżenia C. Renfrew. Począwszy od warstwy V gwałtownie wzrasta pogłowie świń¹¹. Warstwa V, na podstawie analogii z Troją i łądem greckim, datowana jest właśnie na początek epoki wczesnego brązu.

W obecnej chwili trudno jednoznacznie określić, które zmiany w kulturze materialnej należy uznać za wyznaczniki kultury epoki chalkolitu, a które za wyznaczniki kultury epoki wczesnego brązu. Jeśli za wyznacznik kultury epoki wczesnego brązu uznać użycie brązu właściwego (miedź + cyna), to początek osadnictwa w Troi jest współczesny początkowi wczesnego brązu. Jeśli za wyznacznik uznać umiejętność sporządzania stopów metali w ogóle, wówczas do okresu wczesnego brązu zaliczyć należy również kulturę Kumtepe Ib oraz kulturę odkrytą w warstwach XL-XX na stanowisku Beyğesultan. Wspomniane wyżej zmiany w hodowli są tylko i wyłącznie świadectwem równoczesności przemian gospodarczych w całym basenie Morza Śródziemnego i w żaden sposób nie wpływają na powiązanie stratygrafii Troi i Tarsus. Potwierdzają one jedynie, ustaloną wcześniej na podstawie materiału archeologicznego, współczesność pierwszej osady w Troi z początkiem kultury wczesnego brązu w basenie Morza Egejskiego.

Analiza kultury materialnej warstwy Troja I, oraz poprzedzających ją innych kultur, nie pozwala w zdecydowany sposób opowiedzieć się za którąś z propozycji datowania początku kultury trojańskiej. Nieliczne relacje z innymi obszarami kulturowymi nie ułatwiają tego zadania. Wobec takiej sytuacji jedyną szansą rozwiązania problemu jest ustalenie datowania warstwy Troja II, a następnie datowanie warstwy wcześniejszej w odniesieniu do niej.

Chronologia warstwy Troja II zależy przede wszystkim od sposobu powiązania stratygrafii Troi i Tarsus. Poświęćmy więc chwilę uwagi temu zagadnieniu.

¹¹ S.Hood, Excavations at Chios 1938-1955. Prehistoric Emborio and Ayio Gala, Oxford 1981, s.682.

Stratygrafia Troi a stratygrafia Tarsus

W Tarsus ścisłe analogie do kultury zachodniej Anatolii pojawiają się w warstwie oznaczonej "EB III". Dotyczą one architektury (domy na planie megaronu) oraz ceramiki. Zdaniem autorki publikacji wykopalisk, H. Goldman, naczynia z tej warstwy nawiązują do ceramiki trojańskiej z warstwy Troja IIId-g oraz Troja IV, natomiast liczba związków z warstwą Troja III jest znikoma¹². W publikacji brak wzmianek o jakichkolwiek powiązaniach kultury wcześniejszych warstw "EB II" i "EB I" do kultur zachodniej Anatolii. W związku z taką sytuacją, autorka zaproponowała uznanie warstw II-IV w Troi za współczesne warstwie "EB III" w Tarsus, a co za tym idzie, za pochodzące z okresu wczesnego brązu 3.

Krytyczna analiza materiałów z Tarsus oraz znalezisk z zachodniej Anatolii podważa w niektórych punktach kategoryczność tych stwierdzeń. Przede wszystkim, analogie między zachodnią Anatolią a "EB I" i "EB II", choć nieliczne, istnieją. Dotyczą one przede wszystkim Anatolii południowo-zachodniej. Chodzi tu głównie o pewne formy dzbanów z warstwy "EB II" w Tarsus. Analogiczne naczynia znaleziono w Beyğesultan XV-XIII (wczesny brąz 2)¹³. Istnieją też analogie między warstwą "EB I" w Tarsus a Beyğesultan XXIII-XXI (przełom późny chalkolit/wczesny brąz 1)¹⁴, ale w tym przypadku chodzi o misy o mało skomplikowanych formach. Z punktu widzenia chronologii porównawczej najciekawszym zabytkiem jest fragment kaneluwanego naczynia typu depas amphikypellon, pochodzący z warstwy "EB II" w Tarsus, a więc poprzedzającej "najazd trojański"¹⁵. Naczynie tego typu w żadnym przypadku nie może być wcześniejsze niż warstwa IIId w Troi. Inne

¹² H. Goldman, Excavations at Gözlü Külë Tarsus II, Princeton 1956, s. 60-65.

¹³ H. Goldman, op. cit., Pl. 250, No 224; Pl. 249, No 211, 214, 218. S. Lloyd, J. Mellaart, op. cit., Tab. 40, 2; 45, 20.

¹⁴ H. Goldman, op. cit., Pl. 345, No 88-89, Pl. 344, No 59a-c. S. Lloyd, J. Mellaart, op. cit., Tab. 7, 18, 22; 8, 15, 21, 22; 10 8, 9 13.

¹⁵ Głębokość 12.35 - 11.75 m = warstwa "EB II". Por. H. Goldman, op. cit., Pl. 285, No 722.

naczynia, analogiczne do znalezisk z Troi II, to jednuszny kubek z warstwy "EB II"¹⁶.

Częste analogie trojańskie do zabytków z warstwy "EB III" w Tarsus, datowane na okres użytkowania warstw IId-g w Troi, wyznaczają tylko terminus post quem dla warstwy "EB III" w Tarsus. Cytowane wyżej, nieliczne powiązania między ceramiką warstwy "EB II" w Tarsus a naczyniami z warstwy Troja II i okresu wczesnego brązu 2 w Beyçesultan, każą poważnie brać pod uwagę także propozycje zestawiające Troję II z warstwą "EB II" w Tarsus.

Jako źródło rozstrzygających argumentów za i przeciw chronologii proponowanej przez H.Goldman, mogą posłużyć datowania bezwzględne kultur basenu Morza Egejskiego i Cylicji. Posłużmy się, niezależnie od siebie, dwiema metodami datowania: "historyczną" (na podstawie importów z terenów o pewnej chronologii) oraz metodą C¹⁴.

Początek epoki wczesnego brązu na Krecie datowany jest na podstawie znajdujących w warstwach neolitu schyłkowego i wczesnego brązu importów egipskich. Są to przede wszystkim misy kamienne, datowane w Egipcie na okres od predynastycznego do I przejściowego. Zdaniem Warren'a, który zagadnienie to opracował, jeśli naczynia trafiły na Kretę wkrótce po ich wyprodukowaniu, to, na podstawie najwcześniejszych egzemplarzy, początek epoki wczesnego brązu należy datować na ok. 3100 p.n.e.¹⁷. Niedawne znaleziska w grobach z Lebena dostarczyły dalszych argumentów za słuszością takiego datowania¹⁸. Powstanie osady w Troi, jak wspomniano wyżej, było współczesne początkowi wczesnego brązu w basenie Morza Egejskiego, zatem datę 3100 p.n.e. możemy odnieść do początku warstwy Troja I.

Warstwy "EB II" i "EB III" w Tarsus można datować na podstawie importów cylicyjskich znajdujących w Egipcie. Naczynia, analogiczne do pochodzących z warstwy "EB II" w Tarsus, znale-

¹⁶ Idem, Pl.349, No 352-353. Por. C.W.Blegen et al., Excavations at Troy I. The First and Second Settlement, Princeton 1950 (dalej cytowane jako Troy I), Pl.412,28; S.Lloyd, J.Mellaart, op. cit., Pl. 15, 26.

¹⁷ P.M.Warren, The First Minoian Stone Vases and Early Minoian Chronology, Kretika Chronika 19 (1965), s.7-40.

¹⁸ S.Alexiou, Oi prōtominōikoi taphoi tēs Lebēnos kai exelxis tou proanaktorikōn rhythmōn, Kretika Chronika 15-16 (1961-1962), s.88-91.

ziono w jednym z grobów nekropoli królewskiej w Giza (ok. 2575 p.n.e.). Natomiast pieczęcie datowane na wczesny brąz 3 odkryto w grobach z I okresu przejściowego (2158-2050 p.n.e.). Dalszych danych dostarczają importy syryjskie i mezopotamskie. Na ich podstawie ustalono, że warstwa "EB II" w Tarsus odpowiada niektórym grobom nekropoli wczesnodynastycznej w Ur, zaś warstwy "EB I" i "EB II" w Tarsus fazie G i końcowi fazy F kultury doliny Amuq. Ponieważ warstwy chalkolityczne w Tarsus odpowiadają środkowemu i późnemu okresowi Uruk oraz wczesnemu i środkowemu okresowi fazy F kultury doliny Amuq, to początek okresu wczesnego brązu 1 w Tarsus należy datować równo z początkiem okresu Jemdet Nasr w Mezopotamii. Uzyskana w ten sposób data ok. 3100 p.n.e. odpowiada ustalonej wcześniej dacie początku wczesnego brązu w basenie Morza Egejskiego.

Wobec niewielkiej liczby dat C^{14} dla całej Anatolii w okresie wczesnego brązu, uczeni posługujący się tą metodą wykorzystują daty C^{14} z terenów silnie kulturowo powiązanych z Anatolią¹⁹. W przypadku zachodniej Anatolii, do datowania używa się wyników badania próbek z terenów Macedonii, Tessalii i Grecji lądowej. Wszystkie znane nam daty próbek pobranych w warstwach późnochalkolitycznych mieszczą się w przedziale 4400-4000 lat p.n.e. Daty odnoszące się do wczesnego brązu 1 zamykają się w granicach 3400 do 3200 p.n.e., a daty z okresu wczesnego brązu 2 grupują wokół daty 2950 lat p.n.e. Na podstawie rozłożenia tych dat, przyjmuje się, że początek wczesnego brązu w basenie Morza Egejskiego i w zachodniej Anatolii nastąpił ok. 3600-3500 lat p.n.e.²⁰.

Datowanie przejścia od późnego chalkolitu do wczesnego brązu w Cylicji uzyskano badając próbki ze stanowisk północnej Syrii i południowo-wschodniej Turcji²¹, bazując na "historycznym" synchronizmie chalkolitycznej warstwy Tarsus z warstwą Amuq F i końcem okresu Uruk w Mezopotamii. Najnowsze daty dla początku fa-

¹⁹ Listy dat C^{14} podają: D.F.Easton, Towards the Chronology for the Anatolian Bronze Age, Anatolian Studies 26(1976), s.168-173 (daty kalibrowane wg krzywej Suess'a) i R.Trueil, op. cit., s.117-138 (daty niekalibrowane).

²⁰ D.F.Easton, op. cit., s.171-173.

²¹ Najnowsze daty zamieszcza Y.Yakar, Troy and the Early Bronze Age Chronology, Anatolian Studies 29 (1979), s.63-66.

zy G kultury Amuq (warstwy "EB I" w Tarsus) mieszczą się w przedziale 3600-3400 lat p.n.e., zatem zakończenie poprzedniego okresu historycznego musiało nastąpić nieco wcześniej. Należy przyjąć, iż stało się to ok. 3700-3600 lat p.n.e., co właściwie odpowiada dacie początku wczesnego brązu w basenie Morza Egejskiego (dla porównania początek panowania I dynastii w Egipcie datowany jest za pomocą metody C¹⁴ na ok. 3500-3200 lat p.n.e.).

Widzimy, że jeśli zastosować niezależnie od siebie dwie różne metody datowania bezwzględne, to data początku epoki brązu dla basenu Morza Egejskiego i zachodniej Anatolii (a w każdym razie Troi) odpowiada uzyskanej tą samą metodą dacie rozpoczęcia epoki wczesnego brązu w Cylicji. Ponieważ obie stosowane wyżej metody datowania bezwzględne są powszechnie uznawane w świecie nauki, daty uzyskane przy ich pomocy należy uznać za wiarygodne. Daty te jednoznacznie wskazują na równoczesny początek epoki wczesnego brązu w basenie Morza Egejskiego i Cylicji, i nie dopuszczają innej możliwości zestawienia warstw Troi i Tarsus niż następująca:

Troja I	-	Tarsus "EB I"
Troja II	-	Tarsus "EB II"
Troja III, IV	-	Tarsus "EB III"
Troja V	-	Tarsus "MBA"

Liczne analogie między kulturą warstwy "EB III" w Tarsus a kulturą Troi IId-g i Troi IV nie zaprzeczają możliwości przyjęcia takiego systemu chronologicznego, a wspomniane wyżej, nieliczne nawiązania zabytków z warstw "EB I" i "EB II" w Tarsus do zachodniej Anatolii potwierdzają słuszność proponowanego zestawienia. Wydaje się, iż ilustracją długotrwałości przemieszczania się na południe i wschód kultury charakterystycznej dla warstwy II w Troi mogą być obserwacje dotyczące występowania ceramiki toczonej na kole w zachodniej Anatolii w okresie odpowiadającym warstwie Troja II. Na tym stanowisku pojawiła się ona już w poziomie IIb, by w poziomie IId stanowić dużą grupę naczyń. Poza Troadą i wybrzeżem Morza Egejskiego pojawia się ona z dość wyraźnym opóźnieniem. Naczynia twarzowe poza Troją pojawiły się szerzej dopiero pod koniec istnienia warstwy II, a naczynia typu *depas amphikypellon* już po jej zakończeniu²². Wobec takich róż-

²² D.F.Easton, op. cit., s.153.

nie w tempie rozprzestrzeniania się w zachodniej Anatolii niektórych typów naczyń uznanych za charakterystyczne dla Troi II, nie można zbyt dziwić się tak dużemu opóźnieniu w pojawieniu się ceramiki trojańskiej w Cylicji.

Początek wczesnego brązu 2

Do końca lat siedemdziesiątych przyjmowano zgodnie, że okres wczesnego brązu 1 w zachodniej Anatolii kończy się wraz ze zniszczeniem warstwy Troja I (na innych stanowiskach ostatniej fazie Troi I odpowiadają warstwy Poliochni 4 "czerwone" wczesne, Emborio III wczesne i Thermi III).

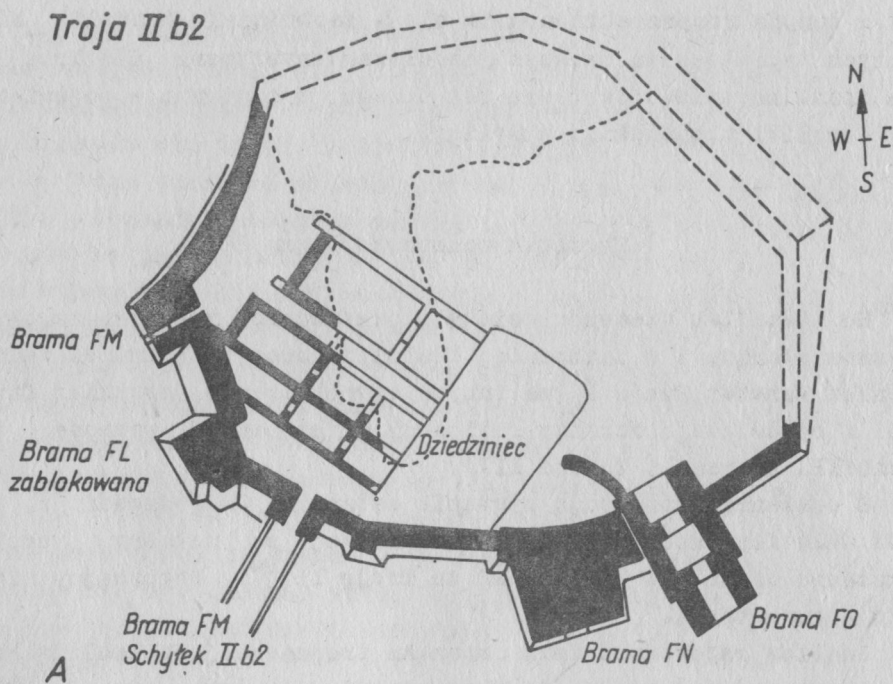
Z odmienną propozycją wystąpił ostatnio Ch.Podzuweit²³. Na podstawie form naczyń kultury trojańskiej za wczesny poziom wczesnego brązu 2 w Troi uznał on Troję IID²⁴. Zapoznajmy się z jego argumentacją.

Analiza repertuaru form ceramiki trojańskiej pozwoliła Podzuweitowi sporządzić tabelę występowania różnych typów naczyń w poszczególnych warstwach Troi. Poziomy Troja IIc-d charakteryzuje wprowadzenie 42 nowych form ceramicznych (m.in. jedno- i dwuosznych kubków, dzbanów i pokrywek z dekoracją twarzową, niektórych form garnków i naczyń zasobowych oraz naczyń zwanych depas amphikypellon) wobec tylko 13 w poziomie Troja IIa. Z końcem Troi IIb zanika charakterystyczna dla Troi I dekoracja inkrustowana, na miejsce imadeł rurkowatych ("tubular lugs") i przekłutych guzików pojawiają się, rzadziej występujące, poziome ucha. Najważniejszą innowacją tego okresu jest użycie szybkoobrotowego koła garncarskiego. Pierwsze fragmenty naczyń wykonanych przy jego pomocy znaleziono w warstwie Troja IIb, lecz dopiero w poziomach IIc-d wystąpiły one w większej liczbie (il.4: kategorie A1Ib, A1IIb, A1III, A4 i A5). Kolejne argumenty przytoczone przez Podzuweita to: początek tradycji budowania wielkich megaronów (od Troi IIc) i znaleziska skarbów trojańskich (zdaniem Podzuweita

²³ Ch.Podzuweit, op. cit.

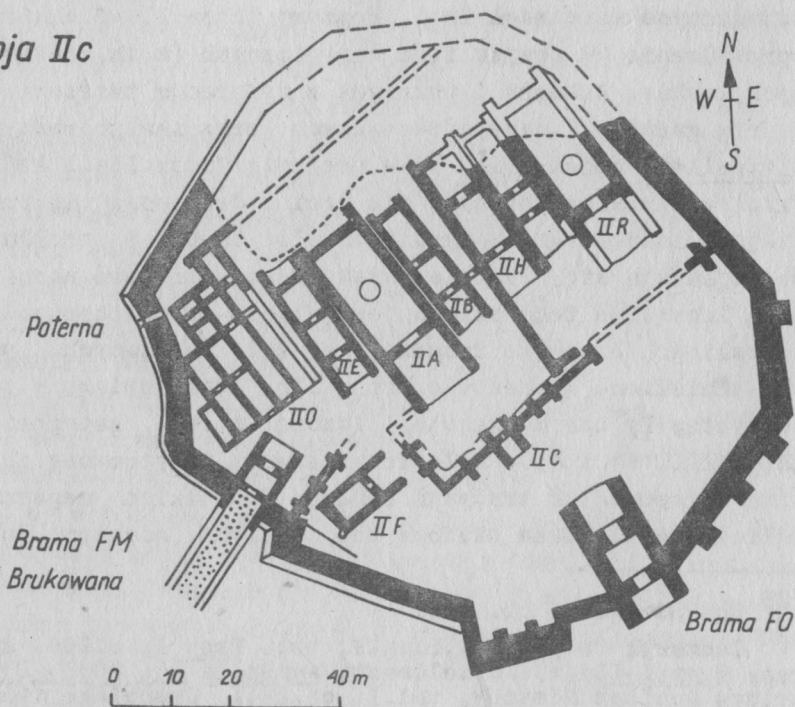
²⁴ Zauważył to już C.W.Blegen, por. Troy I, s.204, 220; C.W. Blegen, Troy I-II (w): J.Mellaart, Anatolia c. 4000 - 2300B. C., Cambridge Ancient History, vol.I, ch.XVII, Cambridge 1962, s.415; id., Troy and the Trojans, London 1964, s.50, 80-81.

Troja II b2

A

Troja IIc

B

0 10 20 40 m

Il.4. Zabudowa Troi. A - warstwa IIb₂; B - warstwa IIc (za: J.Mellaart, op. cit., Il.5, 6)

gromadzą one wyroby z okresu poziomów Troja II d-g). Bazując na wyżej wymienionych zmianach w kulturze, autor proponuje uznać poziom Troja II b za ostatnią fazę wczesnego brązu 1, poziom Troja II c za okres przejściowy, poziom Troja II d zaś za pierwszy poziom wczesnego brązu 2²⁵.

Obserwacje Podzuweita dotyczące ceramiki są słuszne. Rzeczywiście, zarówno w przypadku form naczyń, jak i sposobów ich zdobienia, zasadniczy przełom widzimy nie pod koniec warstwy Troja I, ale mniej więcej w poziomie Troja II c. Kolejnych argumentów dostarcza, podana przez Blegena, klasyfikacja ceramiki pod względem jakości, wypału i koloru gliny (il.2). Widzimy jasno, że podstawowe gatunki naczyń wytwarzanych w okresie Troja I występują do końca Troi II c lub II g, zaś nowe gatunki pojawiają się w poziomach: II a (jest to właściwie czerwona odmiana czarnej ceramiki typu "luster ware", charakterystycznej dla późnych poziomów Troi I), II b (pierwsze naczynia toczone na kole, częste dopiero w następnych poziomach), ale przede wszystkim II c (czerwona ceramika domowa i stołowa, tzw. "red coated ware", naśladownictwa naczyń wczesnoegejskich, ceramika domowa gatunków "nubbly ware" i "gritty ware")²⁶. Zatem zmiany zachodzące w kulturze poziomów Troja II c-d nie ograniczają się do form i dekoracji naczyń, ale obejmują technikę wykonania ceramiki.

W dziedzinie architektury, zdaniem Podzuweita, jedyną zmianą jest, zapoczątkowana w poziomie Troja II c, tradycja budowania wielkich megaronów. Podzuweit nie ma racji. Tradycja ta trwa w Troi przynajmniej od początku Troi II, a nie można wykluczyć, iż wielki megaron istniał również w poziomie Troja I j (odkryto pomieszczenia magazynowe, leżące bezpośrednio pod pomieszczeniami o tym samym przeznaczeniu należącymi do kompleksu wielkiego megaronu z poziomu Troi II a).

Dokładna analiza rozwoju urbanistycznego osady w Troi dostarcza argumentów, których nie znalazł Podzuweit²⁷.

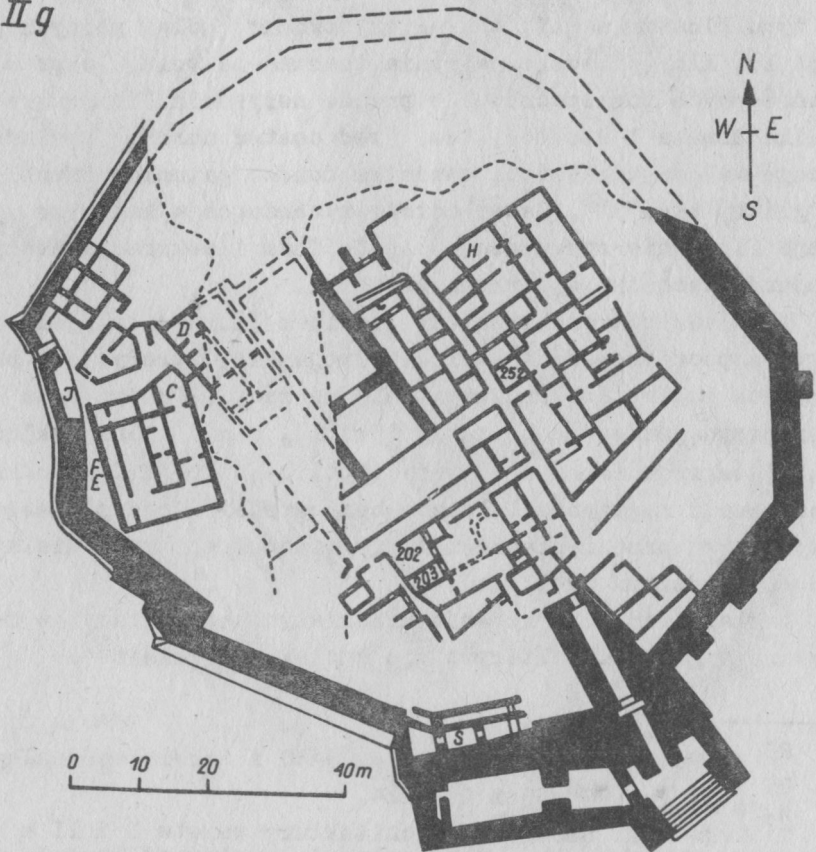
²⁵ Ch. Podzuweit, op. cit., s. 23-30 i tabela chronologiczna.

²⁶ Troy I, s. 51-56 i 219-224.

²⁷ Najnowsze omówienie architektury warstw I i II w Troi: J. Mellaart, Notes on the Architectural Remains of Troy I and II, Anatolian Studies 9 (1959), s. 131-162; W. Schirmer, Überlegungen zu Einigen Baufragen der Schichte I und II in Troja, Istanbuler Mitteilungen 21 (1971), s. 1-43.

Przynajmniej od środkowych poziomów warstwy pierwszej, osada w Troi była otoczona murami obronnymi. Pod koniec okresu Troja I póź. istniały w tych murach cztery bramy: południowa, południowo-zachodnia, południowo-wschodnia i wschodnia (il.3A). Do połowy poziomu IIb używano bram otwierających się w tych samych częściach murów co dawniejsze bramy południowa i południowo-zachodnia, mimo że w każdym kolejnym poziomie linia murów obronnych przesuwana była co raz dalej na południe (il.3B). W fazie IIb₂ powstają dwie nowe bramy FM i FO. Stoją one w innych miejscach niż bramy okresów poprzednich, różnią się też od nich planem (il.4A). Te właśnie bramy z minimalnymi zmianami używane są do poziomu Troja IIg włącznie (il.4B). Dopiero w poziomie IIg jedna z omawianych bram została zablokowana, a druga gruntownie przebu-

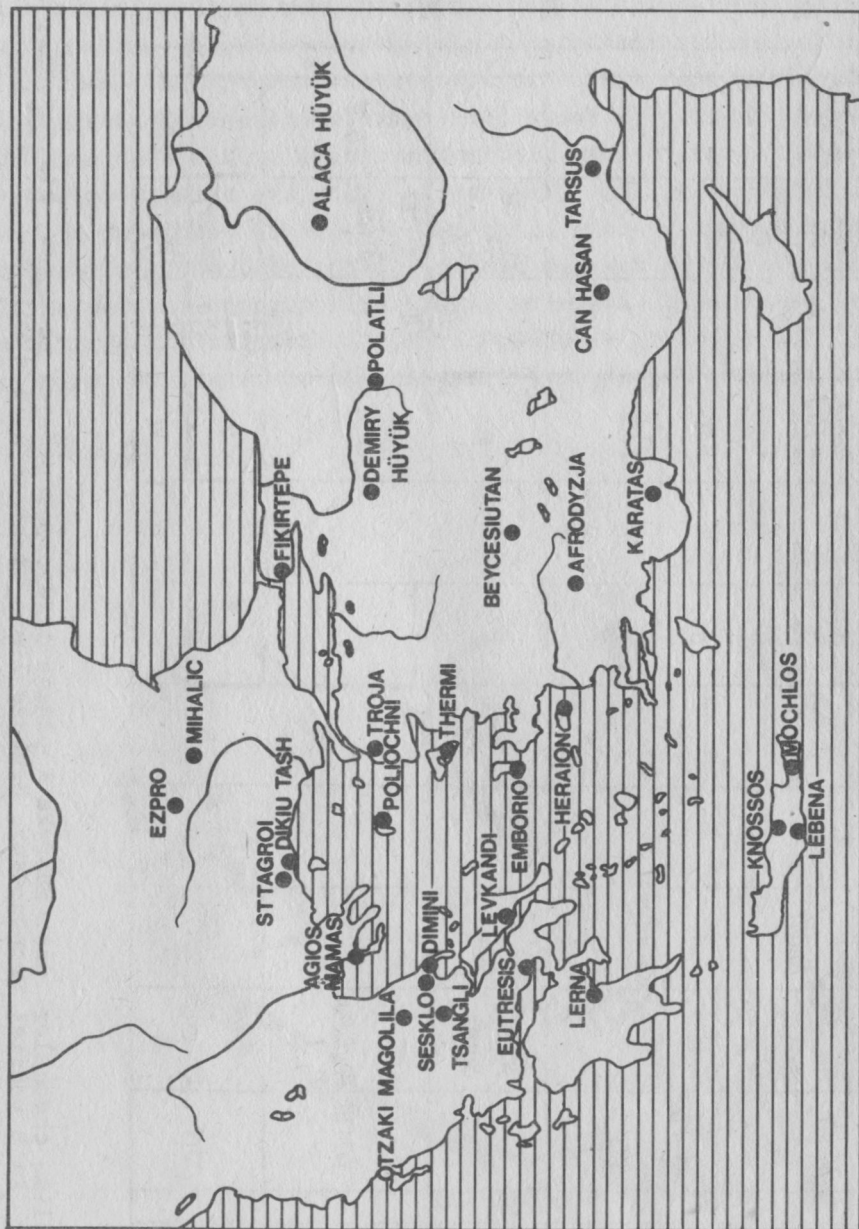
Troja IIg

Il.5. Zabudowa Troi - warstwa IIg (za: J.Mellaart, op. cit. Il. 10)

Lata p.n.e.	A	Kreta	Cyklady	Ląd grecki	Ezero	Emporio	Poliachni	Thermi	Troja	Bejcesul-tan	Afr-odyzja	Tarsus	B	Data C-14
3100	1	Neolit	Neolit	Neolit	II 14	VII-VI V	1 2a		[Kumite- pe IB]	XX ↑	Pekmez VII	Chalkolit	3600	
					I	IV	2b	I	I wcz.	XIX	Pekmez VI = Akropol VIII	EB I		
					8 7	III	3	II	I śr.					
2600	2			WH I	I 5 4	II	4	III	I póź.	XVII	?		2920	
					I	I	5	IV	a b ₂ c	XVII	Pekmez IV d = Akropol III	EB II		
					I	I	1	V	g	XIII a				
2400	3			WH II					II	XII	Pekmez IV c = Akropol II	EB III	2560	
									III	VIII	Akropol E			
									IV	VII				
1900				WH III					V	VII a	Pekmez II	MBA	1970	
							6		VI	V	Pekmez I	LBA		
									VI	V				

II.6. Tablica chronologiczna. Rubryka A podaje tradycyjny podział na okresy historyczne, rubryka B podział proponowany. Grubsza linia wyznacza zasięg kultury trojańskiej

Il.7. Ważniejsze stanowiska na terenie Azji Mniejszej i w basenie Morza Egejskiego (za: Ch. Podzuweit, op. cit., Beil. 13)

dowana (il.5). Przez cały okres użytkowania poziomów IIc-g nie notujemy dalszego przesuwania linii murów obronnych na południe.

Zabudowa wnętrza twierdzy w warstwie Troja I jest niemal nieznaną. Na pewno istniały prostokątne wolnostojące domy mieszkalne. Być może, w poziomie Ij powstał pierwszy kompleks budowli, złożony z wielkiego megaronu i, częściowo odkrytych, pomieszczeń magazynowych (il.4A). Dokładny układ budowli takiego kompleksu możemy prześledzić w pierwszych poziomach budowlanych warstwy Troja II. W jego skład wchodziły jeden duży i jeden lub dwa mniejsze megarony, stojące frontem do otoczonego murem wspólnego dziedzińca. W poziomach Troja IIc i II d dziedzińiec otaczał portyk, a wejście miało formę propylonu (il.4B). Kompleksy budowane w kolejnych poziomach różni tylko orientacja i dokładna lokalizacja. I tak, budowle powstałe w poziomie IIa stoją we wschodniej części wzgórza i są orientowane według osi WE z lekkim odchyleniem na południe (il.4B). W następnym poziomie zabudowa przenosi się na centralną część tellu i jest orientowana według osi SW. Druga faza tego okresu wiąże się z budową kolejnego kompleksu, tym razem w zachodniej części stanowiska i po osi SE-NW (il.4A). Do poziomu IIc również należą dwa kompleksy megaronów. We wschodniej części stanowiska powstał megaron II R, a w centralnej zespół megaronu II A. Oba kompleksy zorientowano według tej samej osi SW, z lekkim odchyleniem na wschód (il.4B). Ponieważ budynki zespołu megaronu II A były użytkowane w okresie Troja II d, a sam megaron II A aż do zniszczenia wraz z poziomem Troja II g, wszystkie budowle powstające w poziomie IIe-II g zachowują orientację narzuconą przez tę budowlę (il.5).

Widzimy zatem, że okres powstania poziomów w Troi IIa-b, zarówno w dziedzinie budownictwa militarnego, jak i cywilnego, charakteryzują ciągle zmiany rozwiązań urbanistycznych (zmiana orientacji budowli mieszkalnych, przesuwanie na południe linii obronnych) przy zachowaniu silnych związków z tradycją architektoniczną Troi I. W okresie Troja IIc-g zarówno orientacja budowli w obrębie murów obronnych, jak i ich przebieg, nie ulegają zmianie. O utrwaleniu się tradycji świadczy użytkowanie przez cały ten okres megaronu II A i bram FO i FM. Największe zmiany w architekturze zachodzą zatem w okresie Troi II b.

Moim zdaniem, z propozycją Podzuweita nie można zgodzić się w pełni. Przede wszystkim najważniejsze zmiany w technice wykonania ceramiki wystąpiły już w poziomie Troja IIc, a umiejętność

toczenia naczyń na kole już w poziomie IIb. Również zabudowa Troi wykazuje zasadnicze zmiany w okresie IIb. W okresie IIc-g plan osady stabilizuje się. W związku z tym, za ostatni poziom kultury wczesnego brązu 1 w Troi możemy z całą pewnością uznać poziom Troja IIa; Troja IIb, choć silnie związana z poprzednim okresem, nosi już pewne cechy kultury reprezentowanej przez późniejsze poziomy. Za pierwszą warstwę okresu wczesnego brązu 2 należy uznać Troję IIc, a nie, jak chciał Podzuweit, Troję IIb.

Czy w kulturze materialnej osad w Thermi na Lesbos, Poliochni na Lemnos, i Embrio na Chios widać podobne zmiany w kulturze, i czy przypadają one na ten sam okres?

Wśród ceramiki pochodzącej z badań wykopaliskowych w Thermi na Lesbos, pani Lamb wyróżniła trzy grupy, oznaczone literami A, B i C²⁸. Do grupy A należą naczynia czarne i niektóre czerwone, pochodzące w całości z warstw Thermi I-II. Klasa B ma charakter przejściowy między grupą A i C; pochodzi z warstw III-IVb. Należą doń naczynia o powierzchni szaro-czarnej z brązowymi i czerwonymi plamami oraz czerwonej, wpadającej czasami w odcień płowy. Ceramika klasy C jest brązowa i czerwona, rzadziej szara. Zaliczone do tej grupy naczynia pochodzą z warstw IV-V. Pod względem form ceramika z Thermi nawiązuje do Troi I i wczesnych poziomów Troi II. Całkowicie brak naczyń toczonech na kole.

Zabudowa Thermi we wszystkich fazach składa się z niewielkich domów mieszkalnych. W kolejnych warstwach zmienia się przede wszystkim plan zabudowy i orientacja domów. W warstwie I domy były orientowane według osi EW (niektóre NS), zawsze przytykały krótszym bokiem do wąskich brukowanych uliczek. Taki sam jest plan zabudowy osady Thermi II. Pozostałości domów z warstwy III były bardzo słabo zachowane, nie ma jednak wątpliwości co do tego, iż kontynuowały one wcześniejszą orientację. Plan osady uległ wyraźnej ewolucji w warstwie IV. Powstaje wtedy mur obronny zamykający osiedle od południa i zachodu. W insulach przytykających do muru domy budowano tak, aby stały dłuższą ścianą równoległą do niego (po osi NW-SE). W centralnej części wzgórza, gdzie prawdopodobnie nadal używano domów powstałych w warstwie IIIb, zachowana jest orientacja EW. Dopiero w fazie IVb całe

²⁸ W. Lamb, Excavations at Thermi in Lesbos, Cambridge 1936, s. 72-80.

wzgórze obejmuje zabudowa o jednolitej orientacji NE-SE. Mury obronne Thermi V planem odpowiadają wcześniejszym konstrukcjom. Z tej warstwy znamy także bramy, planem zbliżone do bram z Troi IIa. Domy w centrum osiedla zachowują orientację NW-SE, natomiast domy w insulach położonych w sąsiedztwie murów obronnych przytykają do nich krótszą, tylną ścianą (w stosunku do warstwy Thermi IV zmiana orientacji o 90°).

W Thermi zmiany w ceramice zachodziły przede wszystkim w okresie osad III-IVa ("przejściowa" klasa ceramiki - B). W tym samym okresie dochodzi do wyraźnej zmiany planu osiedla - porzucenie orientacji EW, powstanie murów obronnych, ustalenie się nowej sieci ulic. Zatem w Thermi przemiany kulturowe zachodziły najintensywniej w okresie trwania osad III-IV.

Porównanie form ceramiki z Troi z naczyniami znalezionymi w Thermi V datuje tę osadę na okres poziomów II d-g w Troi (wg Podzuweita²⁹) lub IIa-c w Troi (wg Huota³⁰). Ponieważ w Thermi nie ma wcale ceramiki toczonej na kole, nie znaleziono również depozytów drogocennych przedmiotów przypominających skarby z Troi, ani charakterystycznych dla Troi II d-g urn twarzowych, propozycja Huota wydaje się być bliższa prawdzie. Zatem omówione wyżej zmiany kultury materialnej osady w Thermi należy datować na okres odpowiadający użytkowaniu warstw Troja I póź. do Troja IIc.

W Poliochni na Lemnos ceramika z warstwy 4 "czerwonej" jest bardzo ściśle powiązana, zarówno pod względem wykonania, jak i zdobienia z ceramiką z wcześniejszych warstw (2 "niebieskiej" i 3 "zielonej"). Charakterystyczną cechą ceramiki z tej warstwy jest występowanie naczyń o bardzo mocno polerowanej powierzchni (odpowiadają grupie "luster ware" znanej z Troi I póź. - IIc)³¹. Wyraźna zmiana charakteru ceramiki zachodzi z początkiem warstwy Poliochni 5 "żółtej". Przeważają naczynia czerwone i płowe z różowym odcieniem, wykonane z drobniejszej i lepiej niż w poprzednim okresie oczyszczonej gliny. Wśród naczyń polewanych najczęściej spotykamy egzemplarze o powierzchni czerwonej lub

²⁹ Ch. Podzuweit, op. cit., s. 53-55.

³⁰ J.-L. Huot, Les ceramiques monochromes lissées en Anatolie à l'époque du bronze ancien, Paris 1982, s. 827-836.

³¹ L. Bernabo-Brea, Poliochni I, Roma 1963, s. 630.

ceglastej (odpowiadają trojańskiej ceramice "red coated ware" występującej w Troi od poziomu IID). Nową odmianą ceramiki są miejscowe naśladownictwa ceramiki wczesnoegejskiej, tzw. "Urfirnis Ware" (w Troi znane również od początku Troi IID). Naczynia toczone na kole pojawiają się sporadycznie w najwyższych poziomach warstwy 4 "czerwonej", ale dopiero w Poliochni 5 "żółtym" są naprawdę częste. Podobne zjawisko w Troi obserwujemy w poziomach IIB i IIC-g³².

Warstwa Poliochni 5 "żółta", na podstawie typologii naczyń ceramicznych, datowana jest najczęściej na okres Troja IID-g³³, jedynie Huot datuje ją na okres Troi IIG³⁴. Jednak charakter ceramiki warstwy 4 "czerwonej" tak wyraźnie różni się od naczyń z poziomów Troi IID-f (temu okresowi odpowiada warstwa 4 wg Huota), że jego propozycję datowania należy odrzucić.

W architekturze osad Poliochni 3-5 nie znajdujemy żadnych istotnych zmian.

Zacytowane wyżej zmiany w technice produkcji ceramicznej dokładnie odpowiadają zmianom stwierdzonym uprzednio w Troi. Co więcej, porównanie typologii form naczyń ceramicznych znajdujących na obu stanowiskach upewnia nas, że omawiane zmiany zaszły w obu osadach niemal dokładnie w tym samym momencie, w czasie użytkowania poziomów IIB-c w Troi.

W Emborio na Chios warstwom I-II w Troi odpowiadają warstwy V-I. W warstwach V-IV wszystkie naczynia wytwarzano ręcznie. Charakterystyczne dla tego okresu są naczynia czarne i szare, często o plamistej powierzchni. Interesującą grupę stanowi ceramika identyfikowana przez Hood'a jako znana z Troi "scored ware" (pojawia się tam w środkowym okresie warstwy Troja I). W warstwach III-II w Emborio, prócz wyżej wspomnianych grup naczyń, napotykamy ceramikę o błyszczącej czarnej lub czerwonej powierzchni (w Troi: "luster ware"); nadal nie stwierdzamy użycia koła garncarskiego³⁵.

Zasadnicza zmiana następuje w warstwie I. Pojawia się ceramika toczona na kole, choć występuje stosunkowo rzadko. Kolor po-

³² Idem, Poliochni II, Roma 1976, s.249-250.

³³ Idem, Poliochni I, Roma 1963, tablica chronologiczna; Ch. Podzuweit, op. cit., s.36-41.

³⁴ J.-L.Huot, op. cit., s.689-705.

³⁵ S.Hood, op. cit., s.732.

wierzchni naczyń zmienia się z czarnego i szarego na płowy i czerwony. Nie spotykamy już, częstszych w poprzednich warstwach, imadeł rurkowatych i przekłutych guzków różnych rodzajów, zanika użycie dekoracji techniką inkrustowania³⁶.

Architektura osady w Emborio jest słabo rozpoznana, toteż trudno o jakieś ogólne wnioski. W warstwach V-IV stwierdzono istnienie domów mieszkalnych o nieregularnych planach (żadnego nie odsłonięto całkowicie), stojących przy krętych brukowanych uliczkach. W warstwie III i II w tym miejscu wzniesiono mury obronne z kamienia, konstrukcją przypominające mury obronne z Thermi IV-V.

Na podstawie analogii form ceramiki warstwy V-IV-III uznawane są za współczesne warstwom Troja I wcz. i śr. Warstwom Troja I póź. i II wcz. odpowiada w Emborio warstwa II, zaś pozostałym poziomom warstwy Troja II najwyższa warstwa w Emborio. Zatem znowu zmiany w technice produkcji ceramicznej, bardzo podobne do tych, które wcześniej zauważyliśmy w Poliochni i w Thermi, przypadają na okres użytkowania poziomów IIc-d w Troi.

Pozostałe stanowiska, na których zaobserwowano i wstępnie przebadano kulturę odpowiadającą czasowo warstwom I i II w Troi dostarczyły jedynie bardzo nielicznych i wrywkowych materiałów.

W Troi podstawą oddzielenia poziomów, należących do warstwy I, od tych, które należą do warstwy II, była gruba warstwa spalenizny, której istnienie stwierdzono na głębokości ok. 3,5 m nad calcem. Mimo że na innych stanowiskach nie znaleziono warstw popiołu współczesnych tej z Troi Ij, powszechnie przyjęto, iż koniec Troi I wiąże się z falą zniszczeń w całej zachodniej Anatolii i wyznacza koniec wczesnego brązu 1. Jednak już Blegen zauważył, iż pod względem kultury materialnej ostatnie poziomy Troi I i pierwsze poziomy Troi II wcale nie różnią się od siebie³⁷. Stwierdzono też brak zniszczeń w warstwach odpowiadających poziomowi Troja I na innych stanowiskach. Wobec tego nie ma najmniejszych powodów, aby całą periodyzację wczesnego brązu w zachodniej Anatolii datować na podstawie obserwacji stratygraficznych z jednego stanowiska (tzn. Troi), gdy inne stanowiska dają spójny i odmienny obraz, w dodatku przystający do przemian

³⁶ Idem, s. 734.

³⁷ Por. przypis 24.

kultury w samej Troi. Dlatego przesunięcie daty początku wczesnego brązu 2 z początku poziomu Troja II na początek poziomu Troja IIc wydaje się mi koniecznością. Przeciwno przyjęciu propozycji Podzuweita, by datować początek wczesnego brązu 2 na poziom Troja IIc, przemawia brak większych różnic między kulturą tego a poprzedniego poziomu w Troi, szczególnie wyraźnie widoczny w architekturze. Na innych stanowiskach do wczesnego brązu 2 należy zaliczyć wobec tego warstwy Poliochni 5 "żółte", Thermi IV/V oraz Embório I (il.6).

Początek wczesnego brązu 3

Tradycyjnie początek wczesnego brązu 3 w zachodniej Anatolii identyfikuje się z pierwszym poziomem budowlanym Troi III. Podstawą tej identyfikacji było zubożenie kultury materialnej, nie tylko w skali stanowiska, ale całego terenu występowania kultury trojańskiej. Zmianę tę wyjaśniano najazdem z zewnątrz i zniszczeniem licznych osad kultury trojańskiej w okresie odpowiadającym czasowo spaleni Troi IIg i nieco później.

Z odmienną propozycją wystąpił w 1977 roku Mellaart³⁸. Jego zdaniem ostatnim poziomem wczesnego brązu 2 w Troi jest poziom Troja IIc, zaś począwszy od Troi IIe rozpoczyna się, trwający do opuszczenia osady odkrytej w warstwie Troja V, okres wczesnego brązu 3. Ponieważ materiał przemawia za datowaniem początku wczesnego brązu 2 na poziom Troja IIc, propozycja Mellaarta ograniczałaby długość trwania tego okresu do ok. 100 lat (2 poziomy budowlane). Różnice, jakie obserwujemy między kulturą materialną poziomu IIc a kulturą poziomu IIe, ograniczają się do pojawienia się na terenie twierdzy w Troi zabudowy mieszkalnej, złożonej z wieloizbowych domów. W poziomie Troja IIc nie napotykamy żadnych śladów pożaru, o którym wspomina Mellaart. Ponieważ w tym okresie na pozostałych stanowiskach również nie widzimy żadnych zmian w kulturze materialnej, propozycję Mellaarta należy odrzucić.

³⁸ J. Mellaart, Troy, a reassessment, IVth International Colloquium on Prehistory, Sheffield 1977.

Ciekawszą propozycję opublikował w 1979 roku Podzuweit³⁹. Jego zdaniem, różnica między kulturą Troi IIg a Troi III jest tylko pozornie różnicą jakościową. Zniszczony poziom IIg zawierał zapewne też przedmioty wyprodukowane we wcześniejszych okresach, natomiast, ponieważ warstwy III-V w Troi zostały niemal w całości przebadane przez Schliemanna, dla większości zabytków z tych warstw nie znamy dokładnej ich przynależności do warstw archeologicznych. Niemal wcale nie znamy architektury tego okresu, szczególnie gdy po badaniach Blegena okazało się, iż warstwa Troja III Dörpfelda należy do warstwy II jako poziom g, a mury obronne, datowane na okres Troi V, pochodzą z pierwszych poziomów warstwy VI. Szczątki wieloizbowych domów mieszkalnych, odkrytych przez Blegena w "ostańcach" pozostawionych przez poprzednich badaczy, oraz nieliczne sondáže poza murami obronnymi Troi II dały niewielką liczbę dobrze datowanych naczyń ceramicznych. Udało się również zidentyfikować mury obronne Troi V i pozostałości po murach Troi IV.

Analizując formy ceramiki trojańskiej, Podzuweit uznał, że naczynia pochodzące z warstwy Troja III są równie mocno związane z ceramiką późnych poziomów Troi II, jak z ceramiką warstwy Troja IV, przy czym charakteryzuje ją niemal całkowity brak innowacji w stosunku do poprzedniego okresu. Dopiero w Troi IV pojawiają się nowe formy i warianty naczyń. W tym okresie wychodzą z użycia takie naczynia, jak tzw. *depas amphikypellon* i niemal wszystkie odmiany kubków i flaszek. Na ich miejsce pojawiają się warianty wcześniejszych form, charakteryzujące się silniejszym akcentowaniem tektoniki naczyń (profilowane wylewy, kanciaste załamania brzuśca i ramion naczyń). Ponieważ najważniejsze natężenie tych zmian ma miejsce w kulturze poziomów Troja IVc-d, Podzuweit poziom Troi IVd uznaje za początek wczesnego brązu 3 w Troi.

Spostrzeżenia na temat ewolucji form naczyń w Troi są słuszne. Podobne zmiany obserwujemy w Beyçesultan na przełomie warstw VIII i VII (w warstwach XII-VIa w Beyçesultan znajdujemy kulturę trojańską). Począwszy od poziomu IVc w Troi i warstwy VII w Beyçesultan pojawiają się charakterystyczne misy, dekorowane wewnątrz malowanym czerwoną farbą motywem krzyża (tzw. "red cross

³⁹ Ch.Podzuweit, op. cit., s.24-30.

bowls"). Na tym jednak kończą się zmiany zachodzące w kulturze poziomów Troja IVc-d. Można natomiast wskazać szereg przemian zachodzących w kulturze trojańskiej na początku warstwy IV i V w Troi. Warstwa Troja IV w architekturze przynosi powrót do ścian budowanych z cegły mułowej na niskim kamiennym fundamencie (w Troi III do znacznej wysokości, jeśli nie całe, z kamienia). W ceramice, klasę "nubby ware" zastępuje duża grupa domowych z rzadko dotąd stosowaną domieszką roślinną. W warstwie Troja V naczynia z domieszką roślinną zanikają, pojawia się natomiast szara ceramika domowa i stołowa, będąca zapowiedzią ceramiki minijskiej, bardzo częstej w warstwie Troja VI (il.2). Orientacja budynków mieszkalnych zmienia się zarówno na początku Troi IV, jak i Troi V. Dostrzegamy zatem zmiany w kulturze materialnej i na początku warstw Troja IV i Troja V, i w poziomach Troja IVc-d. Należy jednak pamiętać, że tylko zmiany zachodzące w poziomach Troja IVc-d obserwujemy na innych stanowiskach niż Troja.

Wróćmy jeszcze do tradycyjnego datowania początku wczesnego brązu 3 na poziom Troja IIIa. Argument Podzuweita, że dysproporcje między kulturą materialną warstw Troja II i Troja III mogą być spowodowane słabą znajomością Troi III jest słuszny, ale nie zapominajmy, że warstwy Troja IV i V są równie słabo znane i wnioski Podzuweita, wysunięte na podstawie stosunkowo skromnego materiału, mogą być błędne. To prawda, że w ceramice brak jakichkolwiek zmian technicznych w stosunku do naczyń z warstwy Troja II, widzimy natomiast, o czym nie wspomina Podzuweit, zmiany w budownictwie. Domy mieszkalne we wszystkich poziomach Troi III miały ściany w całości budowane z kamienia, przeciwnie niż domy z Troi II o ścianach z cegły mułowej na kamiennym fundamencie. W okresie odpowiadającym początkowi warstwy III w Troi dochodzi do znacznego rozszerzenia terenu występowania kultury trojańskiej. Przed zniszczeniem poziomu Troja IIg, występowanie ceramiki kultury trojańskiej ograniczało się do północno-zachodniej Anatolii (po Eskişehir na wschodzie, dolny Meander i górny Hermos na południu), przybrzeżnych wysp (Lemnos, Lesbos, Chios, i Samos) oraz Półwyspu Gallipoli i Tracji tureckiej na północy. Począwszy od Troi III, Beyçesultan XII, Afrodyzji Pekmez IVc, Samos Heraionu II i Karataş (osada na południowym stoku tellu) w całej zachodniej Anatolii, w miejsce kilku kultur poprzedniego okresu, występuje jedna kultura, wywodząca się bezpośrednio

od kultury warstwy II w Troi. W sferze silnych wpływów tej kultury, poza zachodnią Anatolią, znalazły się: Cylicja, Wyżyna Konya, dolina Sangariosu po Polatli, Tracja Grecka i Bułgarska, Tesalia i, częściowo, Macedonia (il.6, 7).

Moim zdaniem, wspomniany wyżej szybki przyrost terytorium, na którym stwierdzamy obecność kultury trojańskiej, jest najważniejszą ze wszystkich omówionych wyżej zmian w kulturze. Z tego powodu jestem za utrzymaniem tradycyjnego datowania początku wczesnego brązu 3 na początek Troi III. Argumentom Podzuweita nie można odmówić słuszności, ale nie wydają mi się na tyle ważne, by przesunąć datowanie początku wczesnego brązu 3 na poziomy IVC-d w Troi. Na ich podstawie można ewentualnie wyodrębnić wczesną i późną fazę tego okresu.

Koniec epoki wczesnego brązu

Wszyscy uczeni zgodnie datują koniec epoki wczesnego brązu w zachodniej Anatolii na opuszczenie najwyższego poziomu osady V w Troi. Takie datowanie zaproponował Blegen na podstawie różnic między materiałem z warstw I-V, których jedność kulturową zawsze podkreślał, a znaleziskami z warstwy VI⁴⁰. W Troi VI podstawowym gatunkiem naczyń jest szara i, rzadziej występująca, czerwona ceramika minijska, być może wywodząca się z wczesnobrązowej ceramiki z okolic miast Inegöl i Tavşanlı w Turcji. Ponieważ w tym samym okresie co Troja V, zostają opuszczone lub zniszczone liczne inne osady kultury trojańskiej na terenie całej zachodniej Anatolii (Poliochni 6, Kumtepe II, Karaağaçtepe 4, Beycesultan VIa, i liczne stanowiska znane z badań powierzchniowych), przy czym na stanowiskach dalej zasiedlonych dochodzi do zmiany kultury, nie ma żadnych wątpliwości co do zasadności datowania końca wczesnej epoki brązu na ten właśnie okres.

⁴⁰ C.W.Blegen et al., Troy III. The sixth and seventh Settlement, Princeton 1951, s.9-13.

Chronologia bezwzględna kultury trojańskiej

Na początku artykułu wspomniałem o wielkich różnicach w chronologii bezwzględnej kultury trojańskiej. Najniższe daty początku osadnictwa w Troi (ok. 2700 p.n.e.), podają ci badacze, którzy uznają, że początek użytkowania warstwy II w Troi był współczesny początkowi użytkowania warstwy "EB III" w Tarsus. Ponieważ takie zestawienie nie wytrzymuje krytyki, proponowaną na jego podstawie chronologię bezwzględną należy odrzucić. Średnie daty (3100-2950 p.n.e.) proponują zwolennicy zestawienia warstwy Troja II z warstwą "EB II" w Tarsus, zaś najwyższe datowania (3750-3600 p.n.e.) są wynikiem posługiwania się datami C¹⁴. Opuśczenie Troi V miało nastąpić, według datowań "historycznych", ok. 1900 lat p.n.e. lub ok. 2150 lat p.n.e., jeśli wierzyć datom C¹⁴.

Niestety obie metody datowania w przypadku zachodniej Anatolii są trudne do zastosowania.

W przypadku metody historycznej na przeszkodzie stoi znikoma liczba dobrze datowalnych importów. Mamy co prawda złote okucie mebla z kartuszem egipskiego faraona Sahure (V dynastia, panował ok. 2487-2473 p.n.e.), ale pochodzi ono z zespołu zabytków o niepewnej autentyczności⁴¹. Znalezioną w warstwie Poliochni 5 "złote" mezopotamską pieczęć cylindryczną pani Porada wydatowała na okres wczesnodynastyczny 2 w Mezopotamii (ok. 2800 - 2600 p.n.e.)⁴², ale pieczęć mogła dotrzeć na Lemnos w wiele lat po jej wyprodukowaniu.

Wobec takiej sytuacji podstawą chronologii historycznej są koneksje z Egeą. Znaleziska "silvery gray ware" na Chios i ceramiki wczesnohelladzkiej w Troi każą datować powstanie pierwszej osady w Troi na ten sam okres co początek wczesnego brązu na Krecie. Datę tę, dzięki importom z Egiptu, ustalono na ok. 3100 lat p.n.e. Obliczanie długości trwania poszczególnych okresów dokonywano na podstawie podzielenia liczby lat trwania pierwszych pięciu osad w Troi przez liczbę poziomów budowlanych, stwierdzo-

⁴¹ J.Mellaart, The Royal Dorak Treasure, Illustrated London News. 28.11.1959, s.754.

⁴² L.Bernabò-Brea, Poliochni II, Roma 1976, s.188, 298-302, Tav. CCLIV.

nych w tych warstwach (obecnie przyjmuje się, że było ich 36, a nie jak chciał Blegen 31). W ten sposób uzyskano daty:

Troja I	ok.	3100-2750 p.n.e.
Troja II	ok.	2750-2400 p.n.e.
Troja III	ok.	2400-2240 p.n.e.
Troja IV	ok.	2240-2040 p.n.e.
Troja V	ok.	2040-1900 p.n.e.

Wobec czego datowanie poszczególnych okresów epoki wczesnego brązu, według podziału zaproponowanego w tym artykule, będzie się przedstawiać następująco:

wczesny brąz 1	ok.	3100-2600 p.n.e.
wczesny brąz 2	ok.	2600-2400 p.n.e.
wczesny brąz 3	ok.	2400-1900 p.n.e. (fig.6)

Również w przypadku metody C^{14} prawie nie dysponujemy danymi z zachodniej Anatolii. Z 31 publikowanych dat tylko jedna odnosi się do warstw kultury trojańskiej. Pochodzi ona z Emborio IV (okres Troi I) i wynosi 2025 ± 92 p.n.e., co po kalibracji daje datę 2520 ± 92 p.n.e. (może jednak być tak wczesna jak 2840 ± 92 lat p.n.e. - możliwość taka wynika z przebiegu krzywej kalibracyjnej). Mimo to, w porównaniu ze znanymi z sąsiednich terenów datami dla tego okresu, data z Emborio wydaje się zbyt późna.

Dla datowań metodą C^{14} jednym z najważniejszych stanowisk jest Ezero, leżące koło Nowej Zagory w Bułgarii. Synchronizmy Ezero I.14-8 z Poliochni 2 "niebieskim", Ezero I.7-5 (okres "Mikhalič") z Troja I póź., oraz Ezero I.4-1 (okres "Kiryłmetodievo") z Troja II, Poliochni 4 i 5, i Thermi V⁴³ pozwalają użyć sekwencji 20 dat C^{14} do datowania kultury trojańskiej. Siedem dat uzyskanych dla próbek z warstwy Ezero I.7 zawiera się w przedziale 3380-3220 lat p.n.e., zaś trzy daty z Ezero L4 dają średnią 2950 lat p.n.e.

Dla obszaru Egei z okresu wczesnego brązu 1 mamy dwie daty z Lery (ok. 3400-3200 lat p.n.e.), zaś dla wczesnego brązu 2 próbki pobrane w Eutresis znów dają daty ok. 2950 p.n.e.

⁴³ G.I.Georgiev, N.J.Merpert, Die Siedlung Ezero und ihre Stellung in Frühbronzezeit Osteuropas, Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava 1973, s. 215-254; id., Ezero, rannebronzovo seliste, Sofia 1979.

W południowo-zachodniej Anatolii próbek dostarczyły trzy stanowiska: Beycesultan, Afrodyzja i Karataş. Daty z Beycesultan odnoszą się do późnego chalkolitu (warstwy XXXVIII i XXXVI) i datują ten okres na lata 4400-4200 p.n.e. Podobne daty dla tego okresu otrzymano dzięki próbkom z Afrodyzji (Pekmez VIIId). Pozostałe próbki z Afrodyzji pochodziły z warstw Pekmez IV-II (odpowiadają warstwom III-V w Troi) i dały daty między 2500 i 2060 p.n.e. Próbki z Karataş, pobrane w warstwie II, dały daty zbliżone do 2950 p.n.e. M.Mellink datuje tę warstwę na okres warstwy Troja I⁴⁴, jednak po porównaniu z kulturą materialną południowo-zachodniej Anatolii, właściwsze wydaje się odniesienie tych dat do wczesnego brązu 2 (tj. Troi IIc-g).

Na podstawie wyżej cytowanych dat uznaje się, iż początek osadnictwa w Troi miał miejsce ok. 3600 lat p.n.e., zaś koniec Troi IV - ok. 2150 lat p.n.e. Dokładnych obliczeń czasu trwania poszczególnych warstw w Troi dokonano tak jak przy datowaniu "historycznym". W ten sposób otrzymano daty:

Troja I	ok.	3600-3100 p.n.e.
Troja II	ok.	3100-2560 p.n.e.
Troja III	ok.	2560-2380 p.n.e.
Troja IV	ok.	2380-2150 p.n.e.
Troja V	ok.	2150-1970 p.n.e.

Okresy kulturowe należy zatem datować w następujący sposób:

wczesny brąz 1	ok.	3600-2920 p.n.e.
wczesny brąz 2	ok.	2920-2560 p.n.e.
wczesny brąz 3	ok.	2560-1970 p.n.e. (il.6)

Rozbieżność między datami "historycznymi" a datami C¹⁴ właściwie od samego powstania tej drugiej metody stanowi nierozwiązany problem. Stosowanie uzyskiwanych w bardzo skomplikowany sposób krzywych korelacyjnych nie zmieniło zasadniczo sytuacji. Atutem metody C¹⁴ jest to, iż może być stosowana dla każdej epoki i każdego terenu, wadą jest dość znaczny margines błędu, sięgający trzeciego tysiąclecia p.n.e. do 100 lat przed i po podawanej dacie. Niestety, ostatnie próby wykazały, że w zależności od dnia, w którym poddano próbkę analizie, wyniki tej analizy mogą się dość znacznie od siebie różnić. Wobec tego prawdopodobieństwo, że

⁴⁴ M.Mellink, Excavations at Karataş-Semayuk, 1967, American Journal of Archaeology 72 (1968), s.259.

data "zmieści się" w podanym marginesie błędu wynosi zaledwie 66% i wzrasta do 95% przy podwojonym marginesie błędu⁴⁵.

Do czasu wprowadzenia nowej, niezawodnej metody datowania "nie historycznego" lub ustalenia zależności między chronologią C¹⁴ a "historyczną" oba wspomniane sposoby datowania muszą funkcjonować niezależnie od siebie. Zestawianie dat uzyskanych różnymi metodami prowadzi tylko do błędów i nieporozumień.

Dotychczasowe propozycje chronologii kultur wczesnego brązu zachodniej Anatolii powstawały najczęściej "przy okazji" publikacji wyników własnych wykopalisk i jako takie nie wykorzystywały całego dostępnego materiału. Dlatego też w ciągu kilkunastu lat prowadzenia badań archeologicznych w zachodniej Anatolii powstało kilka różnych propozycji chronologicznych. Dziś, dzięki publikowanym ostatnio analitycznym studiom poświęconym poszczególnym dziedzinom kultury materialnej oraz pierwszym syntezom (dotyczy to basenu Morza Egejskiego), i wreszcie nowym badaniom, mamy na tyle reprezentatywny materiał, aby móc poddać krytyce powstałe wcześniej propozycje chronologiczne.

W wyniku takiej analizy należy odrzucić wszystkie systemy chronologiczne zbudowane na podstawie założenia o współczesności warstw Troja II-IV z warstwą "EB III" w Tarsus. Nie ma obecnie najmniejszych wątpliwości co do tego, iż początek osadnictwa w Troi przypadł w czasie, gdy zarówno w Cylicji, jak i w basenie Morza Egejskiego, rozpoczynała się epoka wczesnego brązu, a warstwa II w Troi odpowiada czasowo warstwie "EB II" w Tarsus. Implikuje to odrzucenie wszystkich dat bezwzględnych, poza najwcześniejszymi datami "historycznymi" (to jest początek wczesnego brązu ok. 3100 p.n.e.) i funkcjonującym nadal niezależnie systemem dat C¹⁴.

Analiza kultury materialnej II warstwy Troi i odpowiadających czasowo warstw sąsiednich stanowisk prowadzi do bardzo ciekawych wniosków. Zmiany w kulturze, które należy uznać za wyznacznik drugiego okresu wczesnego brązu, wystąpiły nie w pierwszym poziomie warstwy Troja II, jak powszechnie uznawano, ale dopiero w poziomach IIc-d. Taka korekta datowania początku wczesnego brązu 2 każe patrzeć krytycznie na tradycyjne datowanie początku wczesnego brązu 3. Pierwsza próba przesunięcia tej daty

⁴⁵ H. Barker, Radiocarbon Dating, its Scope and Limitations, Antiquity 32 (1958), s. 253-263.

na okres istnienia warstwy Troja IV nie powiodła się, choć zwróciła uwagę na fakt, iż do tradycyjnego datowania (początek warstwy Troja III) również można mieć zastrzeżenia. Być może, dzięki najnowszym badaniom, już wkrótce będzie można wyjaśnić i tę wątpliwość.